

УДК 323.11.(495) «18» (045)

В.І. ІВАЦЬКИЙ

ФОРМУВАННЯ ГРЕЦЬКОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ХІХ СТ. (БАЗУЮЧИСЬ НА ДЖЕРЕЛАХ ІНОЗЕМНОГО СУСПІЛЬСТВОЗНАВСТВА)

Івацький Владислав Іванович – аспірант кафедри зовнішньої політики та міжнародних досліджень Маріупольського державного університету

Досліджується процес появи та розвитку грецької етнонаціональної ідентичності. Простежуються джерела та засоби трансформації конфесійної грецької ідентичності на етнонаціональну.

Ключові слова: грецька етнонаціональна ідентичність, грецька конфесійна ідентичність.

Исследуется процесс появления и развития греческой этнонациональной идентичности. Прослеживаются источники и средства трансформации конфессиональной греческой идентичности на этнонациональную.

Ключевые слова: греческая этнонациональная идентичность, греческая конфессиональная идентичность.

This article explores the process of appearance and development of the Ethnonational Greek identity. Traces the sources and instruments of transformation of the Confessional Greek identity to the Ethnonational.

Keywords: Greek ethnonational identity, Greek confessional identity.

© В.І. Івацький, 2012

Постановка проблеми. Ключовою проблемою, що розглядається у статті, є джерела, з яких походять сучасні етнонаціональні ідентифікації, джерела їх виникнення та засоби якими вони формуються. Одним з практичних прикладів таких трансформацій групової соціальної ідентичності є процес творення сучасної етнонаціональної ідентичності. А саме: оригінальні джерела її появи та шляхи перетворення грецької ідентичності з конфесійної на етнонаціональну протягом ХІХ ст.

Мета дослідження. Визначення засобів, за допомогою яких групова соціальна ідентичність – «грек» – змінила значення з конфесійної на етнонаціональну. Завданням статті є уточнення основних категорій такого дослідження, вивчення наукової літератури з питання трансформації грецької ідентичності з конфесійної на етнонаціональну, а також визначення чіткого переліку елементів грецької ідентичності, які зазнали трансформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням формування грецької етнонаціональної ідентичності займалися грецькі, британські та болгарські дослідники. Одним з перших грецьких дослідників грецької ідентичності у конфесійному розумінні її змісту був Теодор Пападопулос [1]. Загалом роботу Т.Пападопулоса зосереджено довкола суспільно-політичної системи відносин православного населення в рамках Рум-і-мілету та військово-політичних органів влади Османської імперії. Продемонстровано роль керівництва патріархату у керівництві православною спільнотою, що відбивалось на її політичних ідентифікаціях та сприяло трансформації у національну грецьку ідентичність.

Узагальнююча праця Р.Клогга витримала кілька перевидань та перекладена з англійської на грецьку. Доходить висновку про самодостатність та фактичну автономність суспільнополітичного життя православної спільноти, частина якої на по-

чатку ХІХ ст. виокремилась у грецьку національність.

Низку досліджень присвячено економічним аспектам життя грецьких спільнот Османської імперії. Г.Папагеоргіу [2], К.Сталіді [3], В.Кардасіс [4], Дж.Харлафтис [5], К.Папатанасі [6], Т. Стоянович [7], досліджуючи кожен власний аспект економічного життя православних Османської імперії, вони підкреслюють самодостатність економічних відносин між православними та іншим торгівельним світом, а також значні перешкоди з боку ісламської спільноти, яка, до того ж, домінувала над ними у військово-політичному сенсі. Врешті-решт дослідники збігаються у закономірності визвольної революції початку ХІХ ст. на Балканах, яка фактично створила грецьку політичну національну ідентичність. Болгарський дослідник Хрісто Хрістов у своєму дослідженні болгарського відродження [8] надав матеріал відносно стану відносин та причин створення православними спільнотами Османської імперії власних субспільнот та подальшому їх виокремленні на базі національних ідентифікацій.

Низка лінгвістичних досліджень як серед сучасного населення Греції [9], так і серед колишніх православних анклавів Османської імперії [10] узагальнюється у двох фундаментальних оглядах історії грецької мови [11,12]. Загалом з означених досліджень зрозуміло про існування десятків еллінофонічних діалектних груп, крім того, спільноти, які згодом прийняли грецьку національну ідентичність користувались, як основними тюркськими мовами. Такі зміни широко розглядались під час Першої міжнародної конференції з питань Караманлідських досліджень [14]. Низка досліджень, приурочених до конференції, демонструє процеси відчищення «неправильних» мов та забуття нееллінофонічних ідіом на користь офіційної письмово-розмовної норми Грецького королівства.

Власне питання витоків сучасної грецької іден-

тичності, в тому числі націоналістичне її наповнення, фундаментально вивчалось грецькими дослідниками з початку 80-х років XX ст. Зокрема, С.Анагностопулу [14] та Д.Закийфинос [15] окремо у низці праць простежують трансформацію православної ідентичності османського суспільства у національну грецьку ідентичність. Всебічно досліджував суспільно-політичну думку православної спільноти Балкан [16,17], православне просвітництво [18], націоналістичні течії [19], грецький іредентизм [20] П. Кітромілідес, одну з робіт якого перекладено російською мовою [21]. На його думку, завдяки фанаріотам та константинопольському патріархату православне суспільство продовжувало активно та майже суверенно розвиватись із візантійських часів.

І нарешті, монографія [22] дуєту грецьких авторів, що вийшла англійською мовою, розглядає історію розвитку грецької національної ідеї від її зародження до кінця XX ст. Концепція грецької ідентичності Т. Вереміса та Дж. Колліопулоса загалом знаходиться в рамках концепції сформованої П. Кітромілідесом. Додаються лише концепція розвитку грецьких діаспор та сучасні трансформації в ідентифікаційних просторах під впливом євроінтеграційних процесів. У витриманому авторами ідейному руслі знаходиться і останній на початок 2011 року доробок з питань грецької ідентичності – збірник наукових праць [23] під редакцією англійського науковця Р. Бітона.

Отже, перелічені дослідження дозволяють зробити висновок, що за самоназвою «грек» на початку XIX ст. мала на увазі православна спільнота Османської імперії, носія єдиної конфесійної ідентичності. Із переліку іншої групи досліджень зрозуміло, що така конфесійна ідентичність стала основою для сучасної грецької національної ідентичності.

Виклад основного матеріалу дослідження. В центрі уваги дослідження знаходяться дефініції «етнополітична грецька ідентичність», «конфесійна грецька ідентичність». Більш широким поняттям є термін, що включає перші два, запропонований Г.Тешфелом – «соціальна ідентичність» [24]. Він означає групу індивідів, що в певний час ідентифікує себе із певним соціальним явищем – племенем, конфесією, нацією, державою, імперією, полом та іншим подібним.

Під конфесійною грецькою ідентичністю мається на увазі ідентифікація індивідів себе із спільнотою, що визнавала за лідера Константинопольського патріарха, православне християнство за «свою рідну» віру, біблійську історію світу за колективну пам'ять із переліком групових героїв та міфів. Крім того, письмова мова церкви – старогрецька або візантійська вважалась «офіційною православною мовою», а сама Візантійська Римська імперія батьківщиною, яку знищили завойовники, іновірці – османи.

Під етнонаціональною грецькою ідентичністю мається на увазі ідентифікація індивідів себе із спільнотою, що вважає себе «нацією», із самоназвою «Елліни», рідною державою – Грецькою республікою, історичною батьківщиною – пів-

денна частина Балкан та островів Егейського та Іонійського морів, із рідною «народною» мовою – грецькою (новогрецька) і єдиного біологічного походження – від античних греків.

Радикалізація суспільно-політичної думки православної спільноти Османської імперії спровокувала Грецьку революцію та сприяла утворенню Грецької державності на початку XIX ст. В такому контексті актуалізовувалась низка нових групових ідентифікаційних маркерів. Поява Грецької держави у 20-30-х роках XIX ст., розвиток суспільно-політичної думки та процеси самоусвідомлення православних Османської імперії (як вони себе йменували «ромеос») зазнали цілеспрямованого втручання православних просвітників. Формування єдиної грецької національної ідентичності провадилось кількома напрямками: у церковному житті, груповій пам'яті, освітній системі.

З отриманням державності Греція у 1833 р. створила власний релігійний центр – Афіни отримали автокефалію, а король Отто став головою Синоду [22, С. 141]. Церква стала частиною державного апарату під наглядом міністра з релігії та освіти. Хрисостомос Пападопулос (церковний діяч) так простежує зв'язок із конфесійною та національною ідентичностями: «церква врятувала греків від асиміляції, витримала удар латинян та мусульман і передала все Греції» [22, с. 142]. Після визнання Константинопольським патріархом автокефалії грецької церкви було затверджено у 1852 році: православ'я – державна релігія, клір – держслужбовці, що отримують зарплату, призначаються державою. Власністю церкви розпоряджається держава [22, с. 149]. Поява автокефалії в Афінах створила конкуренцію за ідейний центр грецького світу, а фактично – за зміст грецької ідентичності. Грецька держава примусово підпорядковувала всіх своїх громадян власній церкві, вивівши їх із стану «ромеїв», тобто підданих Константинопольського патріарха. Всі громадяни держави стали «еллінами» - прихожанами державної Елладської церкви. Розвиток грецької ідентичності йшов шляхом консолідації та стандартизації ключового маркеру: мови. Тривалий процес вироблення єдиного загальноприйнятого зразка грецької писемності продовжувався і в незалежній державі – «хідай-ка», «апла», «археа» і нарешті офіційно визнаний варіант А.Кораіса – «кафаревуса» [12 с. 232]. У зв'язку із такою позицією провідних національних мислителів відбувалась і розбудова освітньої системи. Так, у 1837 році було відкрито Національний Каподистрійський Університет Афін. У той же час було відкрито більше 2000 шкіл, 150 000 учнів всіх віків вступили до їх лав [22, с. 160]. Це приблизно п'ята частина населення всієї держави. Освітні установи змінювали мову, культуру, історичну свідомість. Грецька мова виступала як мова знань. Такі заходи девальгували розмовні ідіоми та ввели в широкий обіг єдину стандартну усну норму, що підтримувалась шкільною освітою, періодикою та літературою.

Проте централізована освітня політика спочатку Рум-і-милету, а згодом Грецького королівства, підтримана художньою, релігійною та науковою лі-

тературою, призвели разом до консолідації розмовних та літературних ідіом до двох загальноприйнятих форм – димотіки (δημοτική) та кафаревуси (καθαρεύουσα). Прихильники кожної з форм – спрощеної та більш складної (відповідно) вступили у полеміку, яка вирішилась на користь димотіки лише в останній третині ХХ ст. Трансформація грецької ідентифікації з конфесіональної у національну супроводжувалась «відчищенням» як усної традиції, так і письмової норми суспільного ідіому. Крім того, змінилась суспільна функція мови – вона стала ідентифікаційним маркером [13].

Протягом початку збройних дій у 1821-22 роках розпочалися міграційні рухи православного населення із різних кінцівок Османської імперії до території Грецької республіки – вона могла стати батьківщиною всіх православних імперій – «ромеїв». У наступні роки, аж до «Великої Катастрофи» 1923 року на землі Грецької держави постійно мігрувало православне населення. Тільки з територій сучасної Болгарії до Греції переселилось близько 100000 осіб [22, с. 205].

Приналежність же до грецького суспільства визначалась за статтею 2 конституції 1827 року наступним чином: «Той постійний мешканець території Греції, хто вірить у Христа, є Грек» [22, с. 250]. Отже, грецькість на початковому етапі існування Греції розумілась як релігійно-політична єдність. Отже, таке розуміння грецькості було базою для сучасної грецької ідентичності. Тому волохи, албанці, цигани, «фрако-македонці», болгари також прийняли грецьку ідентичність.

Проте вже в наступній редакції конституції до визначення грека додано: «той, хто прибуває ззакордону, хто має грецьку мову, як рідну, та вірить у Христа». Отже, маркером належності до грецької спільноти виступила мова. При цьому пошук відбувався в рамках письмової норми, що таке грецька мова, а безліч діалектів об'єднувалась під єдиною назвою – грецька мова. Ідентифікація за мовою поставила за межі грецької нації безліч спільнот, які вірили у свою грецькість. Тому виникло судження про «загублення» греками рідної мови внаслідок тиску «варварських» культур [22, с. 253].

У такому ракурсі греками визнавались і ті, хто не розмовляв грецькою, проте визнавали авторитет Константинопольського Патріархату. Наприклад, ті болгари, що не визнали схизму (Болгарський екзархат), називались «болгаромовні греки». Або так називані «караманліди» – православні тюркомовні центральних регіонів Малої Азії – також вважались частиною грецької нації, що пережила «порчу» [14].

Трапезундські, кримські, цалкські та інші греки, що не стали частиною нових націй (болгарської, румунської, македонської) та розмовляли негрецькою мовою, також отримали пояснення конфлікту про те, як можна залишатись греком та не розмовляти грецькою. Законом про громадянство Грецького Королівства від 1855 рік визначається, що «громадянство отримує кожен Етнічний Грек, який його забажає» [22, с. 257].

Тобто впродовж двох десятиліть Грецька держава виробила визначення «елліна» – тобто сфор-

мувала набір маркерів, за яким особу можна було віднести до еллінів або ні. Зміст самоназви «грек» або «елін» було націоналізовано у тому сенсі, що він став означати певну етнічну єдність, замість суспільно-конфесійної. Всіх, хто мав самоназву – «ромеї», було класифіковано в «еллінів» та «порчених» ромеїв-еллінів, яким слід було себе наблизити до зразка із «правильним» набором етнонаціональних ознак.

У державницький час, тобто період існування незалежної Греції, відбувалось конструювання історичної національної пам'яті. К.Папарігопулос та С.Замбеліос (50-60 рр. ХІХ ст.) створили «національну історію» грецького народу. Греки ставали нацією, «православний» вже не дорівнювало «греку» за змістом. З переліку Елліни, Греки, Ромеї, Ромії – залишилось тільки «Елліни» – напевно через більший зв'язок із античністю [22, с. 231]. З'явилися болгари, серби, румуни, греки, які були категоріями одного рівня, а православний – означало більш широке поняття. Ніхто не цікавився негрецькомовними греками, поки болгари не почали розвивати власну національну ідею [22, с. 233]. Теорія історичної тривалості грецької нації у Папарігопулоса спиралась на розуміння нації як культурної спільноти у часі та просторі [22, с. 245]. Показова одна з найвідоміших та впливовіших на націоналістичну думку публікацій «Вступ до історії та відбудови грецького народу» 1846 рік (відома в грецькій науці як «лекція 1846 року»). В роботі було визначено сутність терміну «нація» – «нації ... (є) моральні істоти, які формують помалу та розвивають крізь час потреби, інтереси, емоції, звички та ідеї» [25, с. 54].

Кілька років згодом Папарігопулос публікує шеститомну «Історія του Ελληνικού Έθνους» (історія грецької нації) (1860-1874) [15, с. 160]. В ній деonstrується прямий розвиток греків, як спільноти, як нації від античного часу до сучасної йому незалежної держави. Тобто було вироблено історичну державницьку етнічну міфологічну систему. Нею стверджувалась легітимність Греції як незалежної держави, що спирається на стародавню державницьку традицію [25, с. 254].

Фактично, він став першим грецьким національним історіографом (у значенні – «той, хто пише історію») [15, с. 55]. Вибудовувалась риторика – сучасні греки це онуки античних та діти візантійських. Проте остання робота Папарігопулоса містила дещо інше усвідомлення сутності грецької нації. «Історія грецької цивілізації» 1877 року подавала загальний огляд історії Еллінізму, як культурно-ідейної течії, без прив'язки до її етнічного виміру. Такий підхід характерний для частини сучасних грецьких історіографів, проте в ХІХ ст. Греція потребувала розбудови національного історичного міфа, який би легітимизував існування державності, а еллінізм як культурно-ідеологічна течія не міг надати такого інструменту, як концепція «грецької нації» [15, с. 61-62].

На основі нової подачі історії, православна спільнота «Ρωμαίος» трансформувалась в етнополітичну «Έλληνας» (також називали себе – «Γένους», «Έθνους», тобто плем'я, нація) [22, с.240].

Замість територіально невизначеного «християнського світу ромеїв» елліни отримали територіально визначену орієнтацію, – «Батьківщину» (південні Балкани із архіпелагами). Забуття святої історії та яскраве античне минуле, яке визнавалось «по праву» за сучасними греками, спричинило заміну групових ідентифікаційних символів – античні грецькі пам'ятки замінили християнські святині.

Детальним дослідженням культурної належності та особливостей регіонів Грецької держави зайнявся Ніколаос Політіс. Грецька «лаографія» заснована як дисципліна у 1884 році. Тобто вже після оформлення національного самоусвідомлення – грецької національної ідентичності. Систематизація уявлень про народне, що репрезентує «ми» справило потужний вплив на завершення вироблення «національної свідомості» [26, с. 39].

Завданням фольклористів цього часу було винайдення доказів історичної тривалості античної культури до сьогодення. Національна спадщина, національна традиція, «живі монументи» – греки, що доводили зв'язок сучасності та античності, надавали сучасній державі легітимності та авторитету. Загалом роль етнографічних досліджень полягала у можливості вказувати «живим монументам» їх національність. Створювались етнографічні карти, які визначали етнічну належність усіх регіонів Греції, тобто визначала, хто «чистий» та «порчений» еллін.

На фоні історичних, етнографічних досліджень та теоретичних надбань суспільних наук – зокрема формування терміну «Нація» І. Метаксас сформулював націоналізм «гомогенної та компактної нації». «Компактною» означало «фізіологічної, біологічної, фізичної та історичної єдності» [22, с. 236]. Розбудова «еллінської національної ідентичності» відбувалось через мову, історію, географію та наприкінці XIX ст. через фольклор. Відбувалось забуття всього, що не відповідало новій національній концепції. Наприклад, турецькі, албанські, слов'янські назви замінювались еллінськими. Востіця стала Егіон, Леонтарі змінилось на Мегалополіс [22, с. 243]. В тому самому контексті відбувалось «відчищення» мови від латинізмів, тюркізмів, слов'янізмів та інших запозичень у грецькі мови. «Викреслені» слова було замінено на грецькі аналоги у буквальному перекладі запозичень. Навіть форма письмового зразка грецької мови отримала назву «кафаревуса», тобто «відчищена».

На еллінізацію грецька спільнота відповіла з ентузіазмом. Більшість носіїв грецької ідентичності еллінізували свої прізвища. Так, французькі, слов'янські, албанські, турецькі прізвища змінювались додаванням кінцівки -ides, -ades, італійські – -poulos, -atos, турецькі – -tzis, -lis. Особливо активним був подібний рух у 1920-х щодо заміни турецьких кінцівок -oglu. Грецькі назви отримали і адміністративні одиниці (димос), назву нижньої палати парламенту «запозичено» з античності – «Вулі», вищий суд – «Ареос Пагос» [22, с. 247].

Висновки. Упродовж XIX ст. конфесійна грецька ідентичність, внаслідок розвитку складових елементів суспільства Грецької держави, трансформувалась в етнонаціональну. Трансформація провадилась державними органами Грецької держави за допомогою системи освіти, державної церкви, громадянства, колективної пам'яті та національного самоусвідомлення. Суверенітет країни вимагав творення власної незалежної церкви та кліру, письмової норми мови, власної історії (тобто історичної тривалості минулого, що надавало країні легітимності як прадавньої держави, а не вигадки сучасності). Опинившись у єдиному політичному просторі із єдиною церквою, мовою та освітою, православна спільнота «ромеїв» виробила нову форму самосвідомості – «елліни» із етнонаціональним змістом. По-перше, система освіти запроваджувала єдину норму мови, витісняючи всі інші розмовні та письмові варіанти як «несправжні», «забруднені». По-друге, власна незалежна церква виробляла і власну конфесійну грецьку державницьку спільність. По-третє, громадянство забезпечувало наявність єдиного переліку національних ознак – лише ті греки, хто має «правильну» мову та релігію, стають громадянами держави, а ставши ними, лише вони є справжніми «греками». Тобто інститут громадянства монополізував за Грецією право найменування себе батьківщиною греків. Саме Грецька держава відтоді формувала образ справжнього «грека» – «елліна». По-четверте, колективна пам'ять, яку сформували державні історіографи Греції, надала «грекам», як державній спільноті, історичної тривалості – від античних часів до власної незалежної держави. Легітимуючи таким чином національну владу та підтверджуючи безперервність існування народу – «греки». По-п'яте, результатом стало етнонаціональне самоусвідомлення громадян Греції та «правильних греків» диспори. Від того часу «греком» був той, хто розмовляв «правильною мовою», своїми предками вважав античних греків, історичною батьківщиною – «Грецію» та самоусвідомлював себе «греком» або ж «елліном». Про те, що ще на початку XIX ст. греками були всі православні мешканці Османської імперії незалежно від етнічного походження, поступово забувалось. Етнонаціональний зміст етноніму «грек» став «звичним».

Контакти прогресивних православних церковних служителів із західними просвітителами втілились у появу православного просвітництва та виробленню консолідованої політично зорієнтованої грецької конфесійної ідентифікації. Саме на базі конфесійної ідентичності оформилась державницька грецька ідея та як наслідок – Грецька революція початку XIX ст. Подальший розвиток конфесійної грецької ідентичності в рамках самостійної держави та у контексті розвитку націоналістичних концепцій в Європі привів до трансформації грецької ідентичності у національну із збереженням певних конфесійних традицій.

ΛΙΤΕΡΑΤΥΡΑ:

1. Papadopoulos H. T. Studies and documents relating to the history of the greek church and people under turkish domination / Papadopoulos H. T. – Brussels, 1952. – 507 p.
2. Παπαγεωργίου Γ. Οι συντεχνίες στα Γιαννενα κατά τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα / Παπαγεωργίου Γ. – Ιωάννινα: Ιμιαχ., 1988. – 362 σ.
3. Σταλίδι Κ. Γ. Οι συντεχνίες και τα επαγγέλματα στην Εδεσσα την περίοδο της τουρκοκρατίας / Σταλίδι Κ. Γ. – Εδεσσα, 1974. – 165 σ.
4. Kardasis V. Diaspora Merchants in the Black Sea. The Greek in Southern Russia: 1775-1861 / Vassilis Kardasis. – Lanham : Lexington Books, 2001. – 243 p.
5. Harlaftis G. A History Of Greek-Owned Shipping. The Making Of An International Tramp Fleet: 1830 To the present day / Gelina Harlaftis. – London : Ruotledge, 1996. – 439 p.
6. Μουσιοπούλου Π. Κ. Συντεχνίες & επαγγέλματα στη Θρακη (1685-1920) / Μουσιοπούλου Π. Κ. – Αθήνα, 1985.
7. Stoianovich T. A study in Balkan civilization / Traian Stoianovich. – New York: Knopf, 1967. – 215 p.
8. Христов Х. Българските общини през Възраждането / Христо Христов. – София : Издателство на българската академия на науките, 1973. – 249 с.
9. Κοντοσόπουλος Ν. Γ. Διάλεκτοι και ιδιώματα της νέας ελληνικής / Κοντοσόπουλος Ν. Γ. – Αθήνα : χ.ο., 1981. – XVI, 133 σ.
10. Τομπαιδί Δ. Η ποντιακή διάλεκτος / Δ. Τομπαιδί. – Αθήνα, 1988. – 120 σελ.
11. Χριστιδής Α.Φ. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την υστερή αρχαιότητα. [Επιστημονική επιμέλεια]. – Αθήνα, 2001. – 1213 σελ.
12. Ιστορία της ελληνικής γλώσσας: [Επιστημονική επιμέλεια Μ.Ζ. Κοπιδάκης. Ελληνικό λογοτεχνικό και ιστορικό αρχείο]. – Αθήνα, 1999. – 437 σ.
13. Skendi S. Language as a Factor of National Identity in the Balkans of the Nineteenth Century / Proceedings of the American Philological Society, vol. 119, no. 2, april 1975.
14. Αναγνωστοπούλου Δ. Σ. Μικρά Ασία, 19ος αι.-1919 οι ελληνορθόδοξες κοινότητες: από το Μιλλέτ των Ρωμιών στο Ελληνικό έθνος / Σία Αναγνωστοπούλου Δημοσίευση. – Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1997.
15. Zakythinos D.A. The making of Modern Greece From Byzantium to Independence / Zakythinos D.A. – Oxford: Basil BlackWell, 1976. – 234 p.
16. Adamantios Korais and the European enlightenment / edited by Paschalis M. Kitromilides. – Oxford: Voltaire Foundation, 2010. – XIII, 277 p.
17. Κιτρομηλίδης Π. Μ. Ιώσηπος Μοισιόδαξ: Οι συντεταγμένες της Βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα / Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης. – Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1985. – 396 σ.
18. Κιτρομηλίδης Π. Μ. Νεοελληνικός διαφωτισμός: Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες / Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης; μετάφραση Στέλλα Νικολοπούδη. – 3η έκδ. – Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2000. – 654 p.: ill.
19. Kitromilides P. M. Enlightenment, nationalism, orthodoxy: studies in the culture and political thought of South-eastern Europe / Paschalis M. Kitromilides. – Aldershot, Hampshire: Variorum; Brookfield, Vt., 1994.
20. Eleftherios Venizelos: The Trials of Statesmanship / edited by Paschalis M. Kitromilides. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – XI, 403 p.
21. Китромилидис П. Эпоха Просвещения в Греции / Пасхалис М. Китромилидис; пер. с новогреч. М. Грацианского. – СПб.: Алетея, 2007. – 422 с.
22. Koliopoulos J. S. Greece: The Modern Sequel. From 1831 to the Present. / Koliopoulos J. S., Veremis T. M. – London: Hurst&Company, 2002. – 404 p.
23. Beaton R. The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896) / Beaton Roderick, David Ricks. – Kings College, 2010. – 270 p.
24. Tajfel H. Social identity & intergroup relations / Tajfel H. – Cambridge, Paris, 1982.
25. Koubourlis I. European Historiographical Influences Upon the Young Konstantinos Paparigopoulos / Koubourlis Ioannis // The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism, and the Uses of the Past (1797-1896) / R. Beaton. – London : Kings College, 2010. – P. 53-65.